

Program edukacyjny OTOP „Przyroda wokół nas – Ptaki”

Za nami kolejny, siódmy już rok pracy w ramach edukacyjnego programu „Przyroda wokół nas – Ptaki”. Realizuje go Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków we współpracy z nauczycielami i animatorami pozaszkolnej edukacji ekologicznej z całego kraju. Program kładzie nacisk na rozwijanie w młodych ludziach zainteresowania otaczającą ich przyrodą oraz panującymi w niej relacjami, a także na uwrażliwianie na potrzeby ochrony wspólnego przyrodniczego dziedzictwa. Poznawanie ptaków żyjących w najbliższej okolicy jest często wspaniałą przygodą, dostarczającą niezapomnianych wrażeń. Na fakt zdumiewającej różnorodności życia w bezpośrednim sąsiedztwie uczestnicy programu często zwracali uwagę w swoich relacjach: *Dzięciołki, sójki, sikory... nawet nie wiemy, co można spotkać w swym najbliższym otoczeniu – ogródkach przydomowych, parku miejskim czy wśród przydrożnych drzew* (Maria Dąbrowska, Urząd Gminy w Górowie Iławeckim).

Obserwacje ptaków na szkolnym boisku, opiekun: E. Zdunek, Szkoła Podstawowa nr 2 w Oleśnicy

Pomocą w realizacji programu są materiały, które każdy uczestnik otrzymuje po przekazaniu koordynatorowi z ramienia OTOP deklaracji współpracy. Obecnie są to:

- książka „Ptaki. Podręcznik dla nauczyciela” (integralną częścią książki są karty pracy)
- zestaw kolorowych foliogramów
- broszury edukacyjne: „Czy budki lęgowe rozwiążą problem ochrony dziuplaków?” oraz „Wędrówka. Przystosowanie ptaków do zmiany pór roku”

- płyta CD „Ptaki i ich siedliska” (zawierająca m.in. nagrania głosów ptaków)
- broszura „Ptasie zabawy” dla realizatorów programu pracujących z dziećmi na etapie nauczania przedszkolnego i wczesnoszkolnego.

Ostatnia pozycja to nowa oferta w pakiecie programu, ale zdążyła już – jak wynika z otrzymywanych przez nas sprawozdań – wyrobić sobie dobrą opinię wśród korzystających z niej osób. Znaleźć w niej można propozycje zajęć, które przekazują treści dotyczące ptaków poprzez gry, zagadki i zabawy. Broszura może być wykorzystywana indywidualnie przez uczniów bądź stanowić pomoc dla nauczyciela w prowadzeniu zajęć z grupą.

Wsparciem dla programu jest także edukacyjny portal internetowy *OTOP Junior* (www.otopjunior.org.pl). Można tu znaleźć szereg gier i zabaw multimedialnych wprowadzających w świat ptaków młodszych użytkowników oraz artykuły merytoryczne dla starszych. Są tu także aktualne informacje o akcjach masowych organizowanych przez OTOP (takich jak Europejskie Dni Ptaków, Zimowe Ptakolice czy Spring Alive), wiadomości dotyczące pozostałych ciekawych wydarzeń o tematyce ornitologicznej czy artykuły prezentujące poszczególne gatunki (tzw. „ptaki miesiąca”).

OTOP Junior pozwala również tworzyć własne treści – taką okazję dają m.in. blogi czy autorskie galerie zdjęć, prezentujących nieraz wysoki poziom warsztatowy i artystyczny ich twórców. Portal to także miejsce, gdzie miłośnicy ptaków mogą poznać rówieśników o podobnych zainteresowaniach i nawiązywać przyjaźnie, często przenoszące się ze świata wirtualnego w realny. Przydatne materiały, takie jak pliki z wizerunkami ptaków do pokolorowania czy wzory wykonania ptasich form metodą origami, znajdą tu również nauczyciele.

Pomocą w realizacji programu są materiały, które każdy uczestnik otrzymuje po przekazaniu koordynatorowi z ramienia OTOP deklaracji współpracy. Obecnie są to:

Poza portalem *OTOP Junior* zachęcamy do odwiedzenia strony głównej OTOP – www.otop.org.pl, gdzie programowi „Przyroda wokół nas – Ptaki” został poświęcony osobny dział w zakładce *Działania/Dla nauczycieli*. Tutaj znajduje się galeria zdjęć przysyłanych przez realizatorów programu, dokumentujących działania swoich grup, a także scenariusze, karty pracy, zadania miesiąca i inne materiały, które

mogą być pomocą i inspiracją przy pracy z dziećmi oraz młodzieżą.

Konkurs o miano najaktywniejszego edukatora

Chcąc w szczególny sposób uhonorować osoby wykazujące się największym zaangażowaniem w realizację programu edukacyjnego „Ptaki”, ogłosiliśmy konkurs na najaktywniejszego edukatora. Komisja konkursowa brała pod uwagę działania podejmowane w latach szkolnych 2009/10 oraz 2010/11. Oceniane były:

- liczba zrealizowanych propozycji programowych
- częstotliwość przekazywania raportów koordynatorowi
- różnorodność metod realizacji
- przygotowanie i przesłanie własnych scenariuszy opartych na propozycjach programu
- udział w akcjach wspierających organizowanych przez OTOP.

Komisja miała niezwykle trudne zadanie. Doskonale zdajemy sobie sprawę z tego, że sposób, w jaki realizowany jest program, zależy od bardzo wielu czynników, często niezależnych od edukatora (wiek dzieci, możliwości czasowe, teren działania ograniczający realizację niektórych zadań). Tym bardziej cenimy zaangażowanie tych wszystkich, którzy zdecydowali się podjąć z nami współpracę. Po uwzględnieniu wszystkich kryteriów konkursowych postanowiliśmy wyróżnić następujące osoby:

- Zdzisława Głowienka, Szkoła Podstawowa Nr 14 w Gdańsku,
- Elżbieta Kapusta, Szkoła Podstawowa w Lipinkach,
- Katarzyna Skrzypkowska i Maria Wolff, Szkoła Podstawowa w Swarzewie,
- Elżbieta Witek-Pawlukojć, Szkoła Podstawowa Nr 7 w Giżycku,
- Sylwia Cytrynowicz i Anna Kamińska, Szkoła Podstawowa w Żelaznej Górze,
- Magdalena Musiałowska, Szkoła Podstawowa Nr 1 w Kruszwicy,
- Krystyna Kaleta, Zespół Kształcenia Specjalnego w Gorzowie Wielkopolskim,
- Małgorzata Mierzyńska, Szkoła Podstawowa Nr 2 w Olsztynie.

Nagrodami w konkursie są lornetki i albumy przyrodnicze ufundowane przez Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej. Ich uroczyste wręczenie odbędzie się 24 września br. podczas Walnego Zebrania Członków OTOP w Serocku k. Warszawy.

Sugestie uczestników

Czytając sprawozdania realizatorów zwracamy szczególną uwagę na wszelkie uwagi, sugestie i komentarze, które umożliwią nam stopniowe doskonalenie oferty edukacyjnej oraz dostosowywanie jej do oczekiwań i możliwości grupy docelowej. W tym roku takich komunikatów było stosunkowo niewiele. Bardzo dziękujemy m.in. za zwrócenie uwagi na konieczność wcześniejszego przesyłania materiałów służących realizacji działań związanych z kampanią Spring Alive – uwaga została przekazana osobom odpowiedzialnym za ich dystrybucję. Przy okazji dzielenia się wrażeniami z prowadzonych obserwacji terenowych niektórzy realizatorzy wspominali o trudnościach, jakie napotykają na etapie wyboru miejsca, w którym szansa na spotkanie ciekawego zespołu gatunków byłaby największa. W takich sytuacjach pomocny może okazać się internetowy portal www.awibaza.pl, administrowany przez OTOP. Bezpłatna rejestracja umożliwia zarówno dodawanie do systemu własnych obserwacji, jak również sprawdzenie wpisów dokonanych przez innych użytkowników. Liczne rodzaje raportów, a także możliwość przeglądania odwiedzanych lokalizacji na elektronicznych mapach, pozwalają rozeznaczyć aktualną sytuację. Umożliwiają wybór miejsca w najbliższym sąsiedztwie, gdzie istnieje największe prawdopodobieństwo spotkania interesujących ptaków.

Karmnik stwarza doskonałą okazję do obserwacji ptaków z bliska, opiekun: A. Kogut, Gimnazjum nr 2 w Boguszowie-Gorcach

Problemem zgłaszanym w sprawozdaniach były również trudności w identyfikacji, wynikające przede wszystkim z dużej ruchliwości ptaków. Jest to problem zwłaszcza dla niedoświadczonych obserwatorów. W takich sytuacjach jedną z najważ-

niejszych rzeczy jest cierpliwość, niezbędna przy dłuższym śledzeniu ptaka i ustaleniu wszystkich widocznych cech diagnostycznych. Młodsze dzieci musimy przyzwyczajać do spokojnego zachowania, żeby uniknąć płoszenia ptaków. Nagrodą będzie możliwość spokojniejszej i dłuższej obserwacji. Odmową pomocą w rozpoznawaniu gatunków – zwłaszcza w okresie wiosennym – jest znajomość ich głosów. Wiele nagrań znaleźć można na płycie CD „Ptaki i ich siedliska” – zachęcamy do ich częstego słuchania i porównywania z dźwiękami słyszonymi w terenie. Dodatkowe porady pomagające w prowadzeniu obserwacji zostały zamieszczone na portalu *OTOP Junior* w zakładce „ABC obserwatora ptaków”.

Program „Ptaki” w roku szkolnym 2010/11

Odbiorcy programu

Jest dla nas źródłem dużej satysfakcji fakt, że program spotyka się z zainteresowaniem szerokiego grona osób pracujących na co dzień z młodymi ludźmi. Najwięcej realizatorów pracuje w publicznych placówkach oświatowych, głównie w szkołach podstawowych. Podobnie jak w latach ubiegłych, największą grupę wśród nich stanowią nauczyciele przyrody i biologii. Z oferty korzystali też m.in. wychowawcy świetlic, bibliotekarze, nauczyciele plastyki, informatyki, polskiego, języków obcych czy nauczyciele zintegrowanego i przedszkolnego, a nawet matematyki czy wychowania fizycznego. W minionym roku szkolnym swój udział zgłosiła również grupa osób zaangażowanych w inny projekt realizowany przez Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków: „Blżej natury – identyfikacja i merytoryczne przygotowanie lokalnych animatorów przyrodniczych”. Cieszy nas, że oba projekty nawzajem się uzupełniają i że ich uczestnicy korzystają z różnych ofert proponowanych przez *OTOP*, nakierowanych na podniesienie świadomości ekologicznej.

Uczestnicy pracujący w placówkach oświatowych realizowali zadania programowe w czasie lekcji lub na różnego rodzaju zajęciach pozalekcyjnych. Poza kołami przyrodniczymi, takimi jak np. koło pod opieką Danuty Boguskiej ze Szkoły Podstawowej nr 1 w Gołdapi, działały koła ornitologiczne (m.in. Szkolny Klub Ptakoluba – opiekun: Agnieszka Blachnik, Publiczna Szkoła Podstawowa nr 2 w Wałbrzychu; koło „Mazurek” – Iwona Grabowska, Szkoła Podstawowa nr 40 w Gdańsku, Klub Małego Ornitologa

„Dudek” – Elżbieta Witek-Pawlukojć, Szkoła Podstawowa nr 7 w Giżycku), koła LOP (m.in. w Szkole Podstawowej nr 2 w Oleśnicy pod opieką Elżbiety Zdunek) i, co nas bardzo cieszy, szkolne koła *OTOP* (m.in. w Zespole Kształcenia Specjalnego nr 1 w Gorzowie Wielkopolskim, opiekun: Krystyna Kaleta oraz w Szkole Podstawowej w Staniszcach Małych-Spóroku, opiekun: Jolanta Koj). Pragniemy wyrazić wdzięczność osobom, które podejmują się zaadaptowania propozycji zawartych w programie do potrzeb psychofizycznych dzieci i młodzieży o różnym stopniu niepełnosprawności (m.in. Krystynie Kalecie z Zespołu Kształcenia Specjalnego nr 1 w Gorzowie Wielkopolskim i Joannie Tuszyńskiej ze Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego w Kwidzynie).

Młodzi przyjaciele przyrody z Przedszkola nr 97 „Leśna Polana” w Warszawie, opiekun: G. Szczygiewska

Realizowane zadania

Średnia liczba zadań z książki dla nauczyciela wykorzystywanych w pracy z programem od kilku lat utrzymuje się na podobnym poziomie i wynosi około 8 (1/3 wszystkich propozycji). Wśród 8 najchętniej wybieranych propozycji programowych aż 6 dotyczyło działań podejmowanych w terenie, polegających na obserwacji ptaków występujących w okolicy. Wskazywano je również najczęściej jako cenne pod względem edukacyjnym i szczególnie lubiane przez uczniów. Najbardziej popularne okazało się zadanie polegające na obserwacji i rozpoznawaniu krukowatych. Ta grupa ptaków występuje w naszym kraju powszechnie, a jej przedstawiciele nie stronią od ludzi i pozwalają podejść do siebie często na bardzo niewielką odległość. Krukowate są więc wdzięcznym obiektem zajęć, kształcących umiejętność obserwacji. Dla początkującego obserwatora, niedostrzegającego wcześniej różnorodno-

Obserwacje terenowe cieszyły się największym zainteresowaniem uczniów, opiekun: J. Bętkowska, Szkoła Podstawowa w Wólce Kłuckiej

ści gatunków w obrębie tej grupy, umiejętność ich rozróżniania może być źródłem dużej satysfakcji. Uczestnicy chętnie angażowali się również w obserwację i liczenie stad migrujących gęsi, które jesienią można zobaczyć niemal we wszystkich regionach naszego kraju. W niektórych miejscach są one wyjątkowo liczne, co dodatkowo zwiększa atrakcyjność tego zadania. W okresie zimowym chętnie podpatrywano kuropatwy, co pozwoliło uczniom zaobserwować ciekawe zachowania tych ptaków. Podopieczni Jolanty Bętkowskiej ze Szkoły Podstawowej w Wólce Kłuckiej mieli na przykład okazję podglądać kuropatwy i bażanty przychodzące na podwórka i wybierające ziarenka piasku (ptaki używają ich do rozcierania w żołądku twardych fragmentów roślin).

Umiejętność rozpoznawania najczęściej spotykanych gatunków to zwykle pierwszy krok do rozbudzenia zainteresowania ptakami i przyrodą w ogóle. Trudniejsze od identyfikacji na podstawie wyglądu jest rozpoznawanie ptaków po głosie. W przypadku gatunków wydających dźwięki dobrze wszystkim znane nie sprawia to jednak specjalnych trudności. Wykorzystuje ten fakt zadanie, jedno z częściej realizowanych, polegające na nasłuchiwaniu pierwszej wiosennej kukułki. W sprawozdaniach często podkreślano satysfakcję uczniów z umiejętności odróżniania jej głosu od jednego z głosów sierpówki. Ponieważ kukułka znalazła się wśród 5 gatunków przyjętych za zwiastuny wiosny w organizowanej przez OTOP kampanii Spring Alive, uczestnikom tej

akcji pozwoliło to na połączenie różnych aktywności – poza poszukiwaniem ptaków w terenie pracowano z Internetem, by zarejestrować obserwacje na stronie www.springalive.net. Zainteresowane osoby otrzymały także scenariusze lekcji związane z kampanią, z różnorodnymi kartami pracy ucznia i materiałem merytorycznym dla nauczyciela, przygotowane przez nas dla dwóch poziomów nauczania. Zawierały one m.in. materiał pozwalający uatrakcyjnić zajęcia poświęcone kukułce.

Mamy świadomość, że przeprowadzenie zadań na świeżym powietrzu często pociąga za sobą trudności w pełnym zrealizowaniu programu szkolnego i że nie zawsze istnieje możliwość zorganizowania wyjścia poza szkołę podczas zajęć pozalekcyjnych.

Tym bardziej doceniamy zaangażowanie nauczycieli, którzy pracują ze swoimi podopiecznymi w terenie. Budująca jest lektura sprawozdań, w których podkreślane jest duże zainteresowanie uczniów bezpośrednim poznawaniem ptaków, tak odmiennym od zdobywania o nich wiedzy wyłącznie z pomocą książek czy Internetu.

Jednym z założeń programu jest kształtowanie w młodych ludziach postawy odpowiedzialności za otoczenie i jego przyszłość. Cieszą więc raporty, z których wynika, że realizowane działania przynoszą taki właśnie efekt. *Dzieci najchętniej uczestniczyły w przygotowaniu kącika [ptasiego – przyp. red.], angażowały się w opiekę i pilnowanie przed dewastacją.* (opiekun: Iwona Grabowska, Szkoła Podstawowa nr 40 w Gdańsku, zadanie „Czy dokarmiać

Materiały programu (płyta „Ptaki i ich siedliska”) podczas zajęć o dziuplakach, opiekun: M. Mierzyńska, Szkoła Podstawowa nr 2 w Olsztynie

ptaki? Ptaki miesiąca: sikory i łuszczyki”). Uczniowie ze Szkoły Podstawowej nr 182 w Łodzi (opiekun: Beata Skalska) otoczyli opieką łąkę, na której pozwolono przyrodzie rządzić się swoimi prawami, bez ingerencji człowieka. Jesienią 2010 przy warszawskim Przedszkolu nr 97 „Leśna Polana” (opiekun: Grażyna Szczygielska) odbyło się uroczyste otwarcie „Ptasiej Alei”, wyznaczonej na terenie przedszkolnego ogrodu. Był to owoc współpracy nauczycieli, dzieci oraz rodziców – wspólnymi siłami zadbano o karmniki, poidła, budki lęgowe oraz odpowiednie gatunki roślin, tworzących właściwe warunki dla ptaków. Wspaniały przykład przyrodniczej edukacji realizowanej na wczesnym etapie kształcenia i wychowania został doceniony m.in. przez Fundację Ośrodka Edukacji Ekologicznej, która przyznała przedszkolu „Zielony Certyfikat”. Po założeniu alei stała się ona miejscem regularnych obserwacji prowadzonych przez przedszkolaków.

Metody wykorzystywane podczas realizacji programu

Najistotniejszą formą realizacji programu było aktywne poznawanie ptaków podczas obserwacji terenowych. Odbywały się one najczęściej w bezpośrednim sąsiedztwie szkoły lub miejsca zamieszkania i umożliwiały naukę rozpoznawaniu powszechnie występujących gatunków. Efekt ten wzmacniało prowadzenie zimowego dokarmiania ptaków, dające okazję do nieskrępowanego ich obserwowania. Osobniki korzystające zimą z wykładanego dla nich pożywienia są mniej skryte i mniej płochliwe niż w pozostałe miesiące roku, co znacznie ułatwia przyjrzenie się wszystkim szczegółom ich wyglądu. Regularne obserwacje pozwalają na wyciąganie

Wykorzystanie Internetu podczas zajęć, opiekunki: S. Cytrynowicz i A. Kamińska, Szkoła Podstawowa w Żelaznej Górze

wniosek dotyczących wieloletnich zmian w lokalnych populacjach, jak również zmian zachodzących między poszczególnymi miesiącami: *Nasze karmniki pełne różnorodnego pokarmu zwabiały do ogrodu wiele gatunków ptaków. Dzięki temu mogliśmy je obserwować i zdobywać coraz większą wiedzę na ich temat. (...) Dostrzegliśmy, że zmniejszyła się w ostatnich latach liczebność wróbli odwiedzających nasz ogród, a kosi znacznie częściej nas odwiedzały zimą niż wiosną.* (Grażyna Szczygielska, Przedszkole nr 97 w Warszawie).

Przy planowaniu dokarmiania lub innych inicjatyw mających pomagać ptakom należy pamiętać, by faktycznie spełniały one swoje zadanie, a nie szkodziły. W sprawozdaniach pojawiła się m.in. informacja o kampanii polegającej na zachęcaniu do dawania chleba ptakom, zamiast wyrzucania go. Intencja takiego przedsięwzięcia jest niewątpliwie cenna – zwraca uwagę na problem braku poszanowania dla jedzenia w czasach, gdy wiele osób na całym świecie cierpi głód. Z drugiej jednak strony istnieje niebezpieczeństwo potraktowania ptaków jako „żywych śmietników”, które mają zjeść to, czego my już nie jesteśmy w stanie. Chleb w wielu przypadkach zawiera dużą liczbę substancji chemicznych (takich jak spulchniacze czy konserwanty), które niekorzystnie wpływają na ptaki. Poza tym ma on bardzo mało wartości odżywczych i nie stanowi dla ptaków znaczącej pomocy, zwłaszcza w okresie, kiedy w ciągu krótkiego dnia muszą zgromadzić wystarczająco dużo energii, żeby przetrwać długą i mroźną zimową noc (porady dotyczące zimowego dokarmiania ptaków można znaleźć w książce dla nauczyciela w rozdziale

Prawidłowe dokarmianie to nie tylko pomoc ptakom, ale też radość dla dokarmiających, opiekun: Z. Głowienka, Szkoła Podstawowa nr 14 w Gdańsku

Pracochłonny obraz wykonany z krepiny, opiekunki: S. Cytrynowicz i A. Kamińska, Szkoła Podstawowa w Żelaznej Górze

„Czy dokarmiać ptaki? Ptaki miesiąca: sikory i łuszczyki”).

Poza obserwowaniem uczestnicy programu bardzo chętnie fotografowali spotykane przez siebie ptaki. Objętość biuletynu nie pozwala nam na zaprezentowanie przeglądu tych prac – wiele z nich zamieszczono w galerii internetowej programu na stronie www.otop.org.pl. Wykonane w terenie zdjęcia chętnie wykorzystywano w albumach, prezentacjach multimedialnych oraz w innych opracowaniach, które przedstawiano potem na forum klasy, a czasem i szkoły. Prezentacje przesłane koordynatorowi programu cechowały się ciekawą formą i starannym wykonaniem. Powtarzał się w nich jednak pewien aspekt, na który warto zwrócić baczniejszą uwagę. Dotyczy on braku podpisów przy zdjęciach zaczerpniętych z Internetu. Pomijanie źródła pochodzenia fotografii (w postaci nazwiska autora lub adresu witryny, na której je pierwotnie zamieszczono) jest błędem i naruszeniem praw autorskich, którego należy się wystrzeżać. Pamiętając o podpisywaniu zdjęć, okazujemy szacunek osobom, które często włożyły dużo czasu i wysiłku w ich wykonanie,

nie, często poniosły też nakłady finansowe związane z zakupem sprzętu czy kosztami wyjazdu w plener.

Liczba osób wykorzystujących w swojej pracy multimedia (m.in. płytę CD „Ptaki i ich siedliska”) rośnie z roku na rok. Sprawne posługiwanie się nowoczesnymi technologiami (zwłaszcza korzystanie z Internetu) w wyszukiwaniu potrzebnych informacji jest w dzisiejszych czasach bardzo przydatną umiejętnością, którą można rozwijać także w ramach pracy z programem „Ptaki”. Poza samymi informacjami w sieci można znaleźć bogaty zbiór ilustracji przedstawiających nie tylko ptaki, ale również ich pióra i gniazda. Nie każda szkoła dysponuje własną kolekcją tego typu eksponatów (na którą, w przypadku piór, potrzebne jest zezwolenie Regionalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska), dlatego zbiory internetowe mogą okazać się niezwykle cenną pomocą podczas zajęć.

Ptaki są grupą zwierząt charakteryzującą się ogromnym zróżnicowaniem kształtów i barw, dlatego też stanowią bogate źródło inspiracji dla działań artystycznych. Pod tym względem pomysłowość uczestników, jak co roku, była właściwie nieograniczona. Przegląd wybranych form jest dostępny w galerii internetowej programu na www.otop.org.pl. Zajęcia plastyczne z jednej strony rozwijają zdolności manualne uczniów, z drugiej – utrwalają informacje o wyglądzie ptaków, które były inspiracją prac. Najczęściej młodzi twórcy posługiwali się farbą i kredkami, choć nie brakowało również osób, które zmierzyły się z innymi technikami, jak np. tworzenie obrazu z pomocą kulek krepiny.

Gotowe prace często ozdabiały klasowe lub szkolne gazетки ścienne. Poza tym wykorzystywano je jako ilustracje, np. w słownikach zawierających

Gra planszowa o bocianie czarnym stworzona przez uczniów pod opieką E. Kapusty, Szkoła Podstawowa w Lipinkach

polskie i angielskie nazwy ptaków Polski (taki słownik wykonali m.in. uczniowie ze Szkoły Podstawowej w Chorkówce pod opieką Renaty Michalczyk). Wizerunki ptaków były też ważnym, obok zdjęć, materiałem ilustrującym prace przygotowane w ramach zadania programowego "Ulubiony gatunek". Oprócz tworzenia własnych dzieł dużym zainteresowaniem cieszyło się kolorowanie gotowych wzorów przedstawiających ptaki. Sporządzano nie tylko płaskie formy plastyczne, ale także przestrzenne, takie jak inspirowane ptakami rzeźby czy stroje.

Oryginalnym pomysłem było stworzenie gry planszowej pomagającej w poznaniu biologii bociana czarnego oraz różnych europejskich formacji roślinnych – stworzyli ją uczniowie z Lipinek pod opieką Elżbiety Kapusty. Gra spotkała się z bardzo dużym zainteresowaniem wśród dzieci, które chętnie z niej korzystały. Bardzo popularne okazało się tworzenie ptasich modeli techniką origami – ta japońska sztuka składania papieru z roku na rok zdobywa wśród uczestników programu coraz większą liczbę zwolenników.

Wykorzystywano również bardzo ciekawą i wartą zwrócenia uwagi formę pracy, polegającą na zaangażowaniu uczniów w edukację przyrodniczą młodszych koleżanek i kolegów, tak jak miało to miejsce np. w Pionkach. Uczniowie z Publicznego Gimnazjum (opiekun: Edyta Rutkowska) szkolili przedszkolaki z zaprzyjaźnionego przedszkola. Takie działanie ma pozytywne znaczenie zarówno dla osób edukowanych, jak i edukujących – przekazywanie wiedzy innym to jeden z najlepszych sposobów na jej utrwalenie. Inną formę działań wybrały

Starsi dla młodszych – licealistki prowadzące zajęcia z uczniami szkoły podstawowej, opiekun: E. Belczyk-Korwek, Zespół Szkół Ogólnokształcących w Wydminach

ze swoim opiekunem (Edyta Doliwa) dzieci ze Szkoły Podstawowej nr 47 w Katowicach. Przygotowały przedstawienie pt. „Las”, a wśród jego bohaterów znaleźli się również przedstawiciele świata ptaków (m.in. puchacz i dzięcioł). Przedstawienie było wystawiane kilkakrotnie, w tym przed pensjonariuszami Domu Pogodnej Starości „Zacisze”.

Zadania z książki dla nauczyciela były często motywacją do rozmów z lokalnymi mieszkańcami na temat ptaków występujących na tym terenie, zmian ich liczebności oraz konieczności ochrony zajmowanych przez nie siedlisk. Do tego typu zadań należą m.in. te poświęcone kuropatwom (Ptaki łąk i pól. Ptak miesiąca: kuropatwa) i łabędziom (Zimowanie. Ptaki miesiąca: łabędzie). Z większości relacji z rozmów wyłaniał się niestety smutny obraz ukazujący zanik kuropatwy w krajobrazie rolniczym. Grupy realizujące zadanie „Gatunki pospolite i rzadkie. Ptaki miesiąca – jaskółki”, prowadzące monitoring dymówek i oknówek, również rozmawiały z właścicielami zasiedlanych przez ptaki budynków. Często było to okazją do popularyzowania wśród gospodarzy wiedzy na temat roli jaskółek w przyrodzie i warunków umożliwiających tym ptakom gniazdowanie. To dodatkowy wymiar podjętych działań. Podobnie było w przypadku osób angażujących się w monitoring bocianów białych: *Niektórzy gospodarze wręcz czekają na nasz przyjazd, by podzielić się swoimi spostrzeżeniami i porozmawiać o tym, co nowego się wydarzyło. Wyjątkowo miłymi były podziękowania za interwencję*

Uczniowie w przedstawieniu "Las", opiekun: E. Doliwa, Szkoła Podstawowa nr 47 w Katowicach

w sprawy bocianów. (Elżbieta Kapusta, Szkoła Podstawowa w Lipinkach).

Okazji do kontaktów z przedstawicielami lokalnej społeczności dostarcza także realizacja zadania poświęconego dorosłym dziuplastym drzewom (Dziuplaki. Ptaki miesiąca – dzięcioły). Członkowie Klubu Mazurka, działającego przy Szkole Podstawowej nr 40 w Gdańsku (opiekun: Iwona Grabowska), dzięki rozmowie z proboszczem poznali ptaki zamieszkujące zabytkowy park w parafii przy Wzgórzu św. Wojciecha. Każdy członek klubu wybrał jedno drzewo do obserwacji i opieki. Podjęcie się tego zadania nie zmienia prawnego statusu wybranych drzew, jednak pomaga zwrócić uwagę opinii publicznej – zwłaszcza osób i instytucji administrujących terenami, na których drzewa rosną – na ich ważne znaczenie dla wielu organizmów, nie tylko ptaków. Im wyższa będzie powszechna świadomość, tym łatwiejsza może być faktyczna ochrona.

W niektórych placówkach propozycje programu „Przyroda wokół nas – Ptaki” stanowiły wzbogacenie lub inspirację dla działań podejmowanych w ramach autorskich projektów tworzonych przez poszczególnych edukatorów. Tak było m.in. w przypadku dwuletniego projektu „Ptaki”, opracowanego przez Katarzynę Skrzypkowską i Marię Wolff ze Szkoły Podstawowej w Swarzewie czy projektu „Drzewa – ptakom, ptaki – drzewom”, przygotowanego przez Ewę Ziółkowską ze Szkoły Podstawowej w Łążyńcu.

Ptaki łączą pokolenia

W działania podejmowane przez uczestników programu chętnie angażowały się osoby dorosłe, przede wszystkim rodzice i dziadkowie. Ich pomoc była szczególnie przydatna przy wykonywaniu karmników, budek lęgowych czy przy sadzeniu drzew oraz krzewów zapewniających ptakom obfitość naturalnego pożywienia. Czasami, jak w przypadku Szkoły Podstawowej nr 40 w Gdańsku (opiekun: Iwona Grabowska), rodzice chętnie korzystali z materiałów programowych, pogłębiając własne zainteresowania – trudno o dobitniejszy przykład tego, że ptaki są w stanie łączyć pokolenia.

Konkursy i współpraca z innymi organizacjami i instytucjami

Uczestnicy programu „Ptaki” bardzo chętnie angażowali się w różnego rodzaju konkursy. Były one okazją do utrwalenia wiadomości, do wykazania

Wieszanie budek lęgowych, opiekun: E. Kapusta, Szkoła Podstawowa w Lipinkach

się swoimi zdolnościami (najczęściej plastycznymi), a także do szlachetnej rywalizacji. Konkursy miały różny zasięg. Niektóre z nich dotyczyły tylko jednej szkoły, inne umożliwiały współzawodnictwo między placówkami z terenu tej samej gminy, jeszcze inne były konkursami ogólnopolskimi. W Szkole Podstawowej w Wólce Kłuckiej zorganizowano szkolny konkurs „Mój przyjaciel, moja przyjaciółka – ptak, którego lubię” (opiekun: Jolanta Bętkowska). Katarzyna Kowalko z Zespołu Szkół Zawodowych nr 6 w Białymstoku przeprowadziła międzyszkolny konkurs fotograficzny zatytułowany „Ptaki Podlasia”. W organizację ogólnopolskiego konkursu plastycznego „Leśne pejzaże” zaangażowali się uczniowie pracujący pod opieką Krystyny Kalety z Zespołu Kształcenia Specjalnego nr 1 w Gorzowie Wielkopolskim. Konkurs cieszył się ogromnym powodzeniem – z całego kraju wpłynęło 420 prac. Bardzo popularne okazały się również konkursy stanowiące element projektu „Razem przez przyrodę i tradycję”, realizowanego przez gminę Kolonowskie i czeski Mikroregion Hranicko (relację nadesłały Jolanta Koj i Agnieszka Jańczak ze Szkoły Podstawowej w Staniszczech Małych-Spóroku). W ramach zadania „Ptaki naszej okolicy” uczestniczące w nim szkoły brały udział w konkursach plastycznym i fotograficznym. Na pierwszy zgłoszono ponad 100 prac, natomiast drugi w momencie pisania niniejszego biuletynu wciąż trwa. Niektórym organizatorom konkursów udało się pozyskać wsparcie finansowe lokalnych fundacji oraz firm.

Współpraca z różnymi instytucjami i organizacjami pozwalała uczestnikom programu poznać metody stosowane w badaniach oraz w ochronie ptaków. Jednym z najbardziej spektakularnych i zapadających w pamięć ucznia sposobów na zapozna-

Z wizytą na punkcie Akcji Carpatica w Myscovej, opiekun: A. Leputa, Zespół Szkół w Krempnej

wanie się z pracą ornitologów jest udział w obozach naukowych, organizowanych głównie w okresie wiosennej i jesiennej migracji. Uczniowie z Zespołu Szkół w Krempnej (opiekun: Anna Leputa) odwiedzili punkt Akcji Carpatica zlokalizowany w miejscowości Myscowa w województwie podkarpackim: *Mieliśmy okazję (...) uczestniczyć w obchodzie, w badaniach, w obrączkowaniu, obserwować ptaki z bliska i wypuszczać je na wolność. Odwiedzenie stacji wiele nas nauczyło i dostarczyło niezapomnianych wrażeń. Niektórzy uczestnicy koła zainteresowali się pracą ornitologów i nie mogą doczekać się na ich tegoroczny obóz.* Dla uczniów Szkoły Podstawowej w Lipinkach (opiekun: Elżbieta Kapusta) dużym przeżyciem było uczestnictwo w akcji obrączkowania młodych bocianów, przeprowadzonej przez pracowników firmy Energa w ramach programu „Energetyczni obrączkarze”. Obrączkowanie podpatrywała również młodzież ze Staniszcza Małych-Spóroku (opiekun: Jolanta Koj), która razem z rówieśnikami z Czech uczestniczyła w zajęciach prowadzonych przez pracowników działu przyrodniczego Muzeum Śląska Opolskiego. Podejmowano również kontakt z pracownikami nadleśnictw, a spotkania z nimi (często w terenie) były kolejnym źródłem informacji o lokalnej przyrodzie, w szczególności o ptakach.

Uczestnicy programu OTOP „Ptaki” angażowali się we współpracę z wieloma innymi organizacjami, łącząc różne cenne oferty edukacyjne, m.in. z Towarzystwem Przyrodniczym „Bocian”, Ligą Ochrony Przyrody, Fundacją Kocham Polską Przyrodę czy Fundacją Wspierania Inicjatyw Ekologicznych. Dużym powodzeniem cieszył się projekt „Boci@n”,

koordynowany przez Polskie Towarzystwo Przyjaciół Przyrody „proNatura”. To ważna inicjatywa, w ramach której uczniowie podejmowali szereg różnych działań – m.in. zbierali na polach porzucone przez rolników sznurki ze snopowiązałek, które często są znoszone przez bociany do gniazd. Tam potrafią owinąć się wokół nóg piskląt, prowadząc w skrajnych wypadkach do poważnego zakażenia i śmierci.

Natura 2000

Wokół obszarów włączonych do sieci Natura 2000 narosło wiele mitów, przez co ta forma ochrony przyrody nie cieszy się w Polsce powszechną sympatią.

Na zmianę takiego sposobu myślenia pracują osoby i instytucje pokazujące korzyści, jakie dla promocji i rozwoju regionu może przynosić obecność na nim obszarów Natura 2000. Takie działania podejmowali w ubiegłym roku uczestnicy innego projektu OTOP pn. „Bliżej natury – identyfikacja i merytoryczne przygotowanie lokalnych animatorów przyrodniczych” – część z nich korzystała również z materiałów naszego programu. Przykładem silnego zaangażowania w oba projekty jest Zespół Szkół Ogólnokształcących w Wydminach (opiekun: Ewa Belczyk-Korwek). Uczniowie ze wszystkich poziomów nauczania aktywnie włączyli się w realizację zadań programu „Ptaki”, natomiast 15-osobowa grupa licealistów wzięła udział w przygotowaniu kampanii edukacyjnej, skierowanej do osób mieszkających na terenie obszaru Natura 2000 „Puszcza Borecka”. Młodzież prowadziła wycieczki po Puszczy Boreckiej, organizowała zajęcia edukacyjne dla

Stoisko poświęcone Naturze 2000 na Międzynarodowym Mazurskim Festynie Ekologicznym, opiekun: E. Belczyk-Korwek, Zespół Szkół Ogólnokształcących w Wydminach

najmłodszych, brała udział III Międzynarodowym Mazurskim Festynie Ekologicznym, a wszystkie działania dokumentowała na stworzonej przez siebie stronie internetowej <http://www.sloblizejnatury.y0.pl>. Swoją wiedzę o obszarach Natura 2000 nauczyciele oraz inni edukatorzy rozwijali również, uczestnicząc w różnego rodzaju konferencjach i seminariach. Jedno z takich spotkań, poświęcone obszarom zlokalizowanym nad Zatoką Pucką (ze szczególnym uwzględnieniem rezerwatu Beka, gdzie OTOP działa od roku 1999), zostało zorganizowane przez OTOP w maju br. we Władysławowie, dzięki finansowemu wsparciu Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Gdańsku. Obecni byli na nim także realizatorzy programu „Ptaki” z rejonu Trójmiasta.

Propozycje na rok szkolny 2011/2012

Terenowe imprezy edukacyjne

Organizowane przez OTOP terenowe imprezy edukacyjne weszły na stałe do kalendarza miłośników ptaków. Wpisują się w odwieczny cykl przyrody, zwracając uwagę na najbardziej spektakularne wydarzenia, takie jak jesienna i wiosenna wędrówka ptaków oraz zimowa walka o przetrwanie, w czasie której wiele gatunków staje się mniej płochliwymi i chętniej zbliża się do ludzkich siedzib. Uczestnictwo w tych wydarzeniach nie ogranicza się do wyjścia w teren i odnotowania spotkanych gatunków, lecz stanowi również zachętę do zastanowienia się, czy w najbliższej okolicy ptaki znajdują wystarczająco dobre warunki do tego, by nabrać sił przed dalszą drogą, by zaspokoić zimowy głód albo żeby po powrocie z zimowisk założyć gniazda i wychować pisklęta. Każdej z imprez terenowych towarzyszą różne inicjatywy. Jedną z najciekawszych i godnych polecenia są wycieczki prowadzone przez wolontariuszy OTOP, podczas których doświadczeni obserwatorzy chętnie dzielą się swoją wiedzą. Lista wycieczek jest zawsze odpowiednio wcześniej umieszczana na stronie www.otop.org.pl, a informacje o zbliżającym się wydarzeniu można znaleźć również na portalu OTOP Junior.

• Europejskie Dni Ptaków

Europejskie Dni Ptaków od kilkunastu lat są organizowane przez międzynarodową federację BirdLife International w pierwszy weekend października. Ich głównym celem jest zwrócenie uwagi ludzi na jeden

Uczestnicy programu „Ptaki” chętnie biorą udział w Europejskich Dniach Ptaków, opiekun: M. Gromacka, Szkoła Podstawowa w Biesalu

z najwspanialszych przyrodniczych fenomenów – wielką jesienną wędrówką ptaków. Przy tej okazji szczególnie podkreślana jest odpowiedzialność człowieka za zachowanie miejsc stanowiących ważne punkty odpoczynku i żerowania na trasach migracyjnych. Co roku inny gatunek jest symbolem obchodów EDP – w 2011 będzie to raniuszek, ptak, który znajduje się również w logo OTOP. Uczestnictwo w tym wydarzeniu może stanowić okazję do realizacji takich zadań z programu „Ptaki” jak liczenie stad migrujących gęsi, zorganizowanie spaceru dla rodziny lub przyjaciół połączonego z obserwacjami czy poznawanie ptaków lokalnego zbiornika wodnego.

• Zimowe Ptakoliczenie

W ostatni weekend stycznia OTOP zaprasza wszystkich do wspólnego liczenia ptaków w parkach, ogrodach, na skwerach i w innych miejscach w miastach i na wsiach, gdzie człowiek całkowicie kształtuje swoje otoczenie. Liczenie trwa przez jedną godzinę. Jeśli termin akcji pokrywa się z feriami zimowymi, można ją przeprowadzić przed lub po ostatnim weekendzie stycznia, starając się, aby różnica w terminach była jak najmniejsza. Zimowe Ptakoliczenie może być znakomitą okazją do sprawdzenia, jakie ptaki korzystają z pomocy oferowanej przez „ptasi kącik”, którego przygotowanie jest listopadowym zadaniem miesiąca w programie „Ptaki”.

• Spring Alive

Międzynarodowa kampania edukacyjna koordynowana przez OTOP polega na wypatrywaniu i nasłuchiwaniu 5 gatunków ptaków określanych jako „zwiastuny wiosny” i trwa od 1 kwietnia do koń-

ca maja. Obserwacje pierwszych w danym roku bocianów, jaskółek dymówek, kukułek, jerzyków i żołą są rejestrowane na stronie www.springalive.net. Poza formularzami rejestracyjnymi strona prezentuje opisy poszczególnych gatunków objętych projektem, statystyki pokazujące stopień zaawansowania powrotu ptaków z zimowisk, gry i kolorowanki. W przypadku braku dostępu do Internetu, obserwacje można zebrać od uczestników w formie papierowej i następnie odesłać na adres centralnego biura OTOP w Markach. Udział w Spring Alive może okazać się ciekawym elementem realizacji zadań z książki dla nauczyciela („Głosy ptaków. Ptak miesiąca – kukułka” oraz „Ptaki pospolite i rzadkie. Ptaki miesiąca – jaskółki”).

„Działaj i obserwuj” w kwartalniku „Ptaki”

Kwartalnik „Ptaki” to czasopismo wydawane przez OTOP dla swoich członków. W dziale zatytułowanym „Działaj i obserwuj” regularnie ukazują się artykuły zachęcające do wykonania różnych prac na rzecz przyrody w najbliższym sąsiedztwie oraz do podpatrywania zjawisk związanych z trwającą akurat porą roku. Prezentowane inicjatywy są interesującą propozycją urozmaicenia zajęć prowadzonych w szkole lub w ramach edukacji pozaszkolnej.

Szkolne koła OTOP

Jest to forma członkostwa w OTOP, z której korzystać mogą nie tylko szkoły, lecz również inne placówki zajmujące się działalnością edukacyjną. Koło otrzymuje regularnie kwartalnik „Ptaki” oraz wszystkie informacje na temat bieżących działań OTOP. Zakres prac podejmowanych przez koło zależy wyłącznie od jego członków, którzy dodatkowego wsparcia mogą szukać np. u grup lokalnych OTOP. Pełna lista tych ostatnich, razem z danymi kontaktowymi, znajduje się na stronie <http://otop.org.pl/czlonkostwo/grupy-lokalne-otop/lista-grup-lokalnych-otop/>. Osoby zainteresowane założeniem koła szkolnego zachęcamy do kontaktu z Anną Połotnicką z centralnego biura OTOP (anna.polotnicka@otop.org.pl).

Awibaza.pl

Awibaza.pl to portal stworzony dla wszystkich osób, które obserwują ptaki na terenie Polski. Może okazać się szczególnie przydatnym narzędziem przy poszukiwaniu miejsc wartych odwiedzenia z grupą uczestników projektu. Stanowi również wsparcie dla takich wydarzeń jak Europejskie Dni Ptaków czy Zimowe Ptakolnienie – wprowadzenie wyników do systemu sprawia, że są one natychmiast dostępne dla koordynatorów i umożliwia szybsze opracowa-

nie i ogłoszenie wyników końcowych. Regularne korzystanie z Awibazy może również stanowić przydatne narzędzie dla tych realizatorów programu „Ptaki”, którzy są zaangażowani w różnego rodzaju monitoring, np. w monitoring populacji jaskółek w ramach zadania „Ptaki pospolite i rzadkie. Ptaki miesiąca – jaskółki”. Awibaza.pl umożliwia m.in. tworzenie raportów pozwalających na szybkie porównania wyników uzyskiwanych w kolejnych latach. Więcej informacji na temat systemu można uzyskać na <http://otop.org.pl/obserwacje/awibaza/> lub pisząc na adres awibaza@otop.org.pl.

Przydatna literatura

- Bezzel E. *Jakie to pióro?* Warszawa 2010.
- Będkowska H. *Natura 2000*, Seria Wydawnicza: Nagrody szkolne, Warszawa 2009.
- Brown R., Fergusson J., Lawrence M., Lees D. *Tropy i ślady ptaków*, tłum. Lisiewicz Z., Warszawa 2006.
- Chandler D., Unwin M. *Obserwujemy ptaki. Poradnik dla początkujących*, tłum. Jastrzębiec P., Warszawa 2006.
- Graszka-Petrykowski D. *Ptaki. Profesjonalny przewodnik dla początkujących obserwatorów*, Warszawa 2005.
- Graszka-Petrykowski D. *Ptaki w twoim ogrodzie. Praktyczny przewodnik*, Warszawa 2008.
- Hanzak J. *Jaja i gniazda ptaków*, Warszawa 1974.
- Jonsson L. *Ptaki Europy i obszaru śródziemnomorskiego*, Warszawa 1998.
- Kruszewicz A.G. *Ptaki Polski*. Tom I i II +CD, Warszawa 2005.
- Kruszewicz A.G. *Pomagamy ptakom*, Warszawa 2005
- Marczewski A., Maniakowski M. *Ptasie ostoje. Przewodnik*, Warszawa 2010
- Radziszewski M., Matysiak M. *Ilustrowana encyklopedia ptaków Polski*. Warszawa 2010.
- Rohrbach C. *Domki dla ptaków*, tłumaczenie Kruszewicz A.G., Warszawa 1997.
- Specht R. *Ptaki wokół domu*, tłumaczenie Cofta T., Warszawa 2000
- Walasz K., Tworek S., Wiehle D. *Ochrona ptaków i ich siedlisk w Polsce*, Kraków 2006.

Podsumowanie

Rozpoczynamy kolejny rok pracy z programem „Przyroda wokół nas – Ptaki”. Jest dla nas źródłem radości to, że wciąż cieszy się on dużą popularnością wśród edukatorów, o czym świadczy choćby fakt, że wielu z nich współpracuje z nami od wielu lat. Co roku z podziwem patrzymy na nadsyłane sprawozdania, które pokazują ogromną pomysłowość

i zaangażowanie w przekazywanie wiedzy o ptakach i ich siedliskach. Stale zgłaszają się też nowe osoby zainteresowane dołączeniem do grona realizatorów programu. Opinie wszystkich są dla nas bardzo cenne, bo pozwalają stopniowo wprowadzać zmiany i ulepszenia dopasowujące ofertę do oczekiwań korzystających z niej osób. Nie ukrywamy, że bardzo przyjemne w lekturze sprawozdań jest odnajdywanie tych fragmentów, w których autorzy dzielą się swoimi pozytywnymi odczuciami na temat inicjatywy, w jakiej uczestniczą. *Praca z pakietem edukacyjnym daje wiele zadowolenia zarówno uczniom, ich rodzicom i dziadkom, jak i nauczycielowi. (...) Pomaga nawiązywać pozytywne relacje między nimi. Daje możliwość zachwycenia się przyrodą polską, bliższego kontaktu z ptakami.* (Jolanta Bętkowska, Szkoła Podstawowa w Wólce Kłuckiej).

Udział w programie „Przyroda wokół nas – Ptaki” jest ciekawym doświadczeniem zarówno dla dzieci, jak i dla nauczyciela. Materiały przygotowane przez OTOP są interesującą propozycją poszerzającą wiedzę o ptakach. Szczególnie jestem zadowolona z podręcznika „Ptaki”, w którym są wszystkie najważniejsze informacje o ptakach miesiąca i różnorodne propozycje zadań oraz z płyty „Ptaki i ich siedliska” i publikacji „Ptasie zabawy”. (...) Z przyjemnością będę realizowała ten program w przyszłym roku szkolnym (Małgorzata Mierzyńska, Szkoła Podstawowa nr 2, Olsztyn).

W nowym roku szkolnym życzymy wszystkim zapału do pracy, sukcesów w działalności pedagogicznej i wychowawczej oraz osiągnięcia tego, co zostało trafnie ujęte w sprawozdaniu nadesłanym przez Katarzynę Skrzypkowską i Marię Wolff ze Szkoły Podstawowej w Swarzewie: *Byłybyśmy zadowolone, aby uczniowie, gdy opuszczą szkołę podstawową, nie przechodzili obok ptasiego lotu, trzepotu, świergotu obojętnie.*

Opracowanie: A. Marczewski

„Człowiek i przyroda” – piękna wizja świata, opiekun: Z. Głowienka, Szkoła Podstawowa nr 14 w Gdańsku

Pomorskie Biuro OTOP w Rumi

Hanna Rachwald

Koordynator programu edukacyjnego
hanna.rachwald@otop.org.pl

Antoni Marczewski

Asystent programu edukacyjnego
antoni.marczewski@otop.org.pl

Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków:

<http://www.otop.org.pl>, biuro@otop.org.pl

Biuro centralne w Markach: ul. Odrowąża 24, 05–270 Marki, tel. 22 761 82 05

Pomorskie Biuro: ul. Lipowa 4, 84–230 Rumia, tel. 58 341 26 93

Sfinansowano ze środków Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej